

Г. Нарымбет*¹ Т. Қыдыр²

¹Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
²М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қазақстан, Алматы қ.
 *e-mail: n.gulnur_85@mail.ru

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ПАРСЫ ДЕРЕКТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XIII ғасырда Дешті қыпшақ даласында бой көтерген Жошы ұлысы Орталық Азия түркілерінің ғана емес, сонымен бірге Шығыс Еуропа, Орал-Еділ, Кавказда мекендеген халықтардың тарихында да елеулі өзгерістерге жол ашты. Қараһандықтар билігінен кейін тарих сахнасына шыққан Жошы ұлысының өзіндік тарихы мен мәдениеті, әдебиеті мен жазба жәдігерлері қалыптасты. Сондықтан да, сол дәуірге қатысты жазылған тарихи, әдеби мұраларды, тіпті, эпиграфиялық, эпитафиялық, картографиялық деректерді зерттеп-зерделеудің маңызы жоғары. Бұл – Батыс жылнамашылары мен Шығыс саяхатшыларының осы ұлысқа қатысты қалдырған әрбір жазба деректі бүгінгі күн тұрғысынан қайта зерделеп, ғылыми айналымға түсіру арқылы қазақ халқының өткен тарихының ақтаңдақ беттерін түгендеуге жол ашылары анық. Әсіресе, парсы тіліндегі жазба жәдігерлер мен тарихи деректерді түпнұсқада қарастырып, ғылыми дерек ретінде пайдалану – бүгінгі шығыстанушы-тарихшылардың назарға алатын негізгі мәселелерінің бірі. XIII-XVII ғасыр аралығында парсы тілінде жазылған тарихшылардың еңбектеріндегі Алтын Орданың мәдениеті мен жазба мұрасына, ресми тілі мен ұстанған дініне, саяси-әлеуметтік құрылымы мен әкімшілік-басқару жүйесіне, көрші елдермен саяси-дипломатиялық қарым-қатынасына қатысты әрбір жазба дерек маңызды дегенімізбен де, сол жинақталған мәліметтерге сыни көзбен қарап, ғылыми зерделей білгенде ғана шынайы тарихи оқиғалар желісі пайда болары анық. Хан сарайларына шоғырланған тарихшылардың кейбірі Жошы ұлысының шынайы тарихына қанық болмауы немесе қолдағы деректер сол заманда-ақ саяси себептерге байланысты бұрмалануы да мүмкін. Сол үшін де Алтын Ордаға қатысты парсы тілінде жазылған тарихи деректерді жинап, жүйелеп, зерделеудің маңызы жоғары дер едік.

Түйін сөздер: деректану, жазба жәдігер, тарихшы, парсы тілі, Алтын Орда, Жошы ұлысы.

G.Narymbet*¹ T.E.Kydyr²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana
²Institute of literature and art named after M.O.Auezov. Kazakhstan, Almaty
 *e-mail: n.gulnur_85@mail.ru

Features of persian sources on the history of jochi ulus

The Ulus of Jochi, which arose in the 13th century in the steppes of Desht-Kypchak, paved the way for significant changes in the history of not only the Central Asian Turks but also the peoples of Eastern Europe, the Urals, and the Caucasus. The ulus of Jochi, which appeared on the stage of history after the reign of the Karakhanids, had its history and culture, literature, and written monuments. Therefore, the study of historical, literary heritage and even epigraphic, epitaphic, and cartographic data relating to that era is of great importance. This opens the way to the study of the history of the Kazakh people through rethinking and scientific treatment from the point of view of the present day of each historical fact left by Western chroniclers and Eastern travelers regarding the Ulus of Jochi. In particular, the consideration of written monuments and historical data in the original Persian language and their use as scientific facts is one of the main problems that Oriental historians must take into account today. In the works written in Persian from the 13th to the 17th centuries, every written source relating to culture and written heritage, the official language and religion, the political and social structure, and the administrative and administrative system of the Ulus Jochi is important. However, only with a critical look at these collected data and scientific studies can one see the course of real historical events. Some of the historians who took place in the Khan's palaces may not be saturated with the real history of Ulus Jochi, or they may also distort the data for political reasons. For this, the collection, systematization, and study of historical data written in Persian concerning the history of the Golden Horde are of great importance.

Key words: source study, written monument, historian, Persian language, Golden Horde, Ulus Jochi.

Г.Нарымбет*¹, Т.Қыдыр²

¹Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева. Казахстан, г. Астана

²Институт литературы и искусства им. М.Ауэзова. Казахстан, г. Алматы

*e-mail: n.gulnur_85@mail.ru

Особенности персидских источников по истории улуса джучи

Возникший в XIII веке в степях Дешт-Кыпчака Улус Джучи проложил путь к значительным изменениям в истории не только среднеазиатских тюрков, но и народов Восточной Европы, Урала и Кавказа. Улус Джучи, вышедший на сцену истории после правления караханидов, имел свою историю и культуру, литературу и письменные памятники. Поэтому большое значение имеет изучение исторического, литературного наследия, даже эпиграфических, эпитафических, картографических данных, относящихся к той эпохе. Это открывает путь к изучению истории казахского народа путем переосмысления и научного обращения с точки зрения сегодняшнего дня каждого исторического факта, оставленного западными летописцами и восточными путешественниками относительно Улуса Джучи. В частности, рассмотрение письменных памятников и исторических данных на персидском языке в оригинале и использование их в качестве научных фактов – одна из основных проблем, которые сегодня должны принять во внимание историки-востоковеды. В трудах, написанных на персидском языке с XIII по XVII века, важен каждый письменный источник, касающийся культуры и письменного наследия, официального языка и религии, политико-социальной структуры и административно-управленческой системы Улуса Джучи. Однако только при критическом взгляде на эти собранные данные и научном изучении можно увидеть ход реальных исторических событий. Некоторые из историков, имевших место в ханских дворцах, могут не быть пропитаны реальной историей Улуса Джучи или они также могут исказить данные по политическим причинам. Для этого большое значение имеет сбор, систематизация и изучение исторических данных, написанных на персидском языке, касающихся истории Золотой Орды.

Ключевые слова: источникиведение, письменный памятник, историк, персидский язык, Золотая Орда, Улус Джучи.

Кіріспе

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Деректануда құжаттық және баяндау деректері басты маңызға ие. Құжаттық деректер қатарына сол ел билеушілерінің жарлықтары, грамоталары, үкіметтік және ведомстволық бағынышты мекемелердің құжаттары, жеке актілер, лауазымды адамдар мен көрнекті саяси және діни қайраткерлердің хат-хабарлары жатса, ал, баяндау деректері (нарративные источники) қатарына жылнамалар, тарихи шежірелер, естеліктер, мемуарлар, тарихи-әдеби анықтамалықтар мен этикалық-дидактикалық мазмұндағы трактаттар жатады (Ахмедов, 1985:4). Жошы ұлысын билеген хандардың жарлықтары мен жеке актілерінің басым бөлігі түркі әдеби тілінде жазылған. Себебі, Алтын Ордада бірнеше ұлттар мен ұлыстардың қатар өмір сүргеніне қарамастан негізгі билік қыпшақ тілдес тайпалардың қолында болғандықтан да, мемлекеттік тіл – қыпшақ тілі еді (Наджип, 2004:54). Ал, жылнамалар, саяхатнамалар, тарихи шежірелер мен мемуарларлық деректер латын, араб, парсы және түркі тілдерінде хатқа түскен. Осы аталған тілдердегі жазба деректерді зерделеп, жүйелеп, солардың ішінен ақиқатқа

негізделгенін ғана ғылыми айналымға түсіру маңызды. Тарихи деректер «оқиға (ақиқат) – автор – шығарма» арқылы дүниеге келсе, оның ғылыми айналымға енуінде зерттеушінің үлесі басым. Яғни, «оқиға (ақиқат) – автор – шығарма – оқушының (түсініктеме беруші)» өзара қарым-қатынасы негізінде жүзеге асырылатыны белгілі (Вохидов, 2010:133).

Деректермен жұмыс жасағанда зерттеушінің міндеті – деректерді қорғау немесе қаралау емес, қайта сол мәтінде келетін мәліметтерді сол қалпында жеткізіп, шынайы ақиқатты жеткізу екендігі анық. Оны айтып отырған себебіміз, бір оқиға бірнеше авторда әртүрлі баяндалуы немесе суреттелуі мүмкін. Саяхатнамалардағы деректерде автордың өз көзімен көрген оқиғалары берілсе, хан сарайларына шоғырланған тарихшылардың кейбірі өзіне дейін жеткен хабарлар мен деректер негізінде тарихты өздерінше жазуы ықтимал.

Жошы ұлысына қатысты деректер қытайдың тарихи еңбектері мен орыс жылнамаларында, араб, парсы тарихшылары мен еуропа миссионерлерінің жазба деректерінде сақталған. Сондай-ақ, түркі әдеби тілінде де осы дәуір тарихына қатысты құнды деректер кездеседі. Түркі әдеби тіліндегі деректер қатарында

Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы», анонимдік «Шыңғыс туралы кітап» («Дәфтәр-е Чингиснама») секілді жәдігерлер жатады. Осы «Шыңғыс туралы кітапта» Шыңғыс хан, Әмір Темір және Ер Едіге туралы дастандар берілгені белгілі. Ал, орыс тілінде жазылған деректерге, негізінен, жылнамалар кіреді. Мысалы, 1201-1292 жылдар аралығын қамтитын Галицко-Волынски, XIII-XIV ғасырлардағы оқиғаларды қамтитын Лавренъев, Троицк жылнамалары, сондай-ақ, эпикалық «Мамаев шайқасы туралы аңыз» («Сказании о Мамаевом побоище») туындысында Жошы ұлысының тарихына қатысты біраз мәліметтер бар. Латын тіліндегі деректерге, негізінен, Платано Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло секілді саяхатшылардың жазбалары жатады. Жалпы, католик шіркеуінің орталығы болған Ватикан Шығыста негізі қаланған алып империяға қашанда өз елшілері мен тыңшыларын жіберіп отырғаны тарихтан белгілі.

Моңғолша жазылған «Моңғолдың құпия шежіресі» («Монголун ниуча тобчан») мен қытайша хатқа түскен «Юань тарихы» («Юань-ши») секілді туындылардың да Алтын Орда тарихын зерттеуде маңызды маңызды рөл ойнайды.

Жошы ұлысына қатысты деректердің басымы бөлігі араб тілінде хатқа түскен. Ибн Батута атымен танымал болған Әбу Абдолла Мұхаммед ибн Абдолла әл-Ләуәти әт-Тунжидің «Таңғажайып қалалар мен саяхат ғажайыптары туралы ойлаушыларға сыйлық» («Тухфәт ән-нуззәр фи ғәрәиб әл-әмсәр уә ‘әжәйиб әл-әс-фәр»), Шиһаб әд-Дин Мұхаммед ибн Ахмет ибн Әли ибн Мұхаммед ән-Насауидің «Жәләл әд-Дин Мәнгбурнның өмір жолы» («Сирәт әс-султан Жәләл әд-Дин Мәнгбурны»), Ибн әл-Әсир атымен танымал болған Иззәд-Дин Әбу әл-Хасан Әли әл-Жәзиридің «Кемел тарих кітабы» («Китәб әл-кәмил фит-тарих»), Ибн Халдун атымен танымал болған Уәли әд-Дин Әбд әр-Рахман Әбу Зәйд әл-Мәлики әл-Хәдрәмидің «Арабтардың, парсылардың, берберлердің және олармен бірге жер бетінде өмір сүрген халықтардың тарихы туралы ғибратты мысалдар кітабы» («Китәб әл-‘ибәр...»), әл-Омаридың «Мемлекеттердің ірі орталықтары туралы көзқарас» («Мәсәлик әл-әбсар фи мәмәлик әл-әмсәр»), Рукн әд-Дин Бейбарс әл-Мансуридің «Һижрә тарихы туралы ой негіздері» («Зубдәт әл-фикрә фи тәрих әл-Һижрә»), ән-Нуаиридің «Әдеп ғылымындағы тілектің шегі» («Нихәйәт әл-‘әрәб фи фунун әл-әдәб») деген еңбектерінде

Жошы ұлысының тарихына қатысты құнды мәліметтер берілген.

Мысалы, кейбір араб деректерінде Жошы ұлысы «Бату ұлысы», «Берке ұлысы», «Өзбек ұлысы» деп, хандардың билігімен аталып жатса, тіпті кейбір араб тарихшыларында «Бәйт Бәркә», «Мәмләкә бәйт Бәркә», яғни «Берке үйі», «Берке үйі мемлекеті» деген аттармен де кездеседі (История татар..., 2009:342). Сол замандағы саяхатшылар мен жылнамашылардың Ұлы Дала төсінде бой көтерген мемлекетке саяхаты кезінде қай хан тақта отырған болса, сол билеушінің атымен атап, дерек қалдырған. Десек те Жошы ұлысы этнографиялық аймақ ретінде «Дешті Қыпшақ», яғни «Қыпшақ даласы» деген атаумен кеңінен белгілі болғандығы мәлім (История татар..., 2009:346).

Араб деректерінің негізгі бөлігі мәмлүктер билігі тұсындағы Мысырда жазылғанын баса айтқан жөн. Себебі мәмлүк-қыпшақтары мен Дешті қыпшақ даласындағы Жошы ұлысы арасында саяси-экономикалық байланыстар нығая түскен болатын.

Ал, Дешті қыпшақ даласында бой көтерген Алтын орда тарихына қатысты парсы тілінде де бірнеше еңбектер жазылғанын баса айтқан жөн. Әлә әд-Дин Ата Мәлік Жуейни, Мұхаммед Жузжани, Иззәд-Дин Фәдлуллаһ Ширази, Рашид әд-Дин әл-Һамадани секілді тарихшылардың парсы тілінде хатқа түскен туындыларында Жошы ұлысының саяси-әлеуметтік құрылымы, ел билеушілері, мемлекеттік тілі мен ұстанған діні туралы құнды мәліметтер қамтылған. Сондықтан да, Жошы ұлысына қатысты ортағасырларда парсы тілінде жазылған тарихи деректердің табиғатын зерделеу – **зерттеудің басты мақсаты**. Осы мақсаттың үддесінен шығу үшін Жошы ұлысының тарихына қатысты парсы тілінде жазылған еңбектерге шолу жасау; парсы тілінде жазылған тарихи еңбектердің өзіндік ерекшелігін ашып көрсету секілді **міндеттер жүктелді**.

Зерттеу нысаны – Жошы ұлысының тарихына қатысты парсы тілінде жазылған жазба жәдігерлер.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Алтын Орда тарихына қатысты жазылған деректерді зерттеп-зерделеу туралы Батыс ориенталистері мен орыс шығыстанушылары, сондай-ақ отандық тарихшылар тарапынан біраз еңбектер жазылған. Зерттеу барысында сол ғалымдардың еңбектері жіті қарастырылып,

деректерді жинау, қолда бар деректерді жүйелеу, сипаттау, іріктеу әдістері кеңінен қолданылды. Сондай-ақ, деректануда кеңінен қолданылатын талдау және синтездеу әдістері де пайдаланылды. Зерттеуде тарихи салыстырмалық, сараптамалық талдау әдістеріне де орын берілді.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Ислам өркениетінің кең қанат жаюуымен араб тілі ажам елдерінде ғылым тіліне айналды. Діни шығармалармен бірге, ғылыми еңбектер де сол тілде жаратылды. Алайда, IX-X ғасырлардан бастап парсы тілінің қолданыс аясы кеңейіп, бұл тілде көркем туындылар мен тарихи шығармалар да жазыла бастады. Парсы тіліндегі шығармалар мен тарихи жәдігерлердің мазмұны парсыша болғанымен де, басым бөлігінің атауы арабша берілді (Мысалы: «Жәми' әт-тәуарих», «Мунтахаб әт-тәуарихи Муини», «Му'изз әл-әнсәб фи шәжәрәт салатин моғул» және т.б.). Туындының атауын араб тілінде беру үрдісі сол дәуірдегі түркі әдеби жәдігерлеріне тән еді. Ажам (арабтан басқа мұсылман халықтары. Негізінен, парсы мен түркілерді осылай атаған) халықтарында еңбектің атауын араб тілінде беру дәстүрі туындының Ислам өркениетінің аясында дүниеге келгендігін білдірсе, сонымен бірге, Құран тіліне деген құрметтен туындаған болатын.

Парсы тілінде жазылған тарихи деректердің өзіне тән ерекшеліктерінің тағы бірі – мәтін арасында, оқиғалар желісі барысында өлең мен қисса-хикаялардан үзінділердің берілуі. Мәтінде берілген өлең жолдары автордың өз шығармасы болуы да, немесе басқа бір ақынның қаламына тиесілі болуы да ықтимал. Бұл өлең сөзбен өрнектелген жолдарда тарихи тұлғалар образ ретінде сомдалып, оқиғалар барысы сюжет желісі ретінде берілгенін баса айтқан жөн.

Зигмунд фон Биркен тарихи шығармаларды үш түрге бөліп, анықтама берген. Осы ғалымның ойын ары қарай дамытқан А.В.Михаилов былай деп, өз ойын түйіндеген:

1) жылнамалар, шежірелер – «тарихи жазбалардың ең көп таралған түрі», онда «тарих өзінің табиғи тәртібімен, тұлғалардың, орындардың және уақыттардың атауымен беріледі»;

2) «поэтикалық әңгімелер» – «олар өзінің негізгі оқиғаларымен шынайы оқиғаны сақтайды, бірақ көптеген жанама жағдайларды қабылдайды және оқиғаларды олар болған ретпен айтпайды»;

3) «тарихи поэмалар» – «олар шынайы оқиғаны ойдан шығарылған атаулардың астында баяндайды, әйтпесе оқиғаларды олардың қалай болғанына қатысты реттейді және оқиғаны басқа, ықтимал оқиғалармен көбейтеді немесе оқиғаны толығымен ойдан шығарады».

Мұнда «поэтикалық әңгімелер» және «тарихи поэмалар» ретінде өте ыңғайсыз түрде берілген екі негізгі тарихи жанрдың атаулары Биркенде анық көрініс берген: олар бір-біріне қатысты симметриялы «Gedichtgeschichte»-«Geschichtgedicht» деп қарастырылған. Екі жанрдың айырмашылығы – оларда шынайы тарих пен көркем әдебиеттің арақатынасы керісінше болады: бір жағдайда «ықтимал» кездейсоқ сәт болып табылады және тек тарихи шындықты нығайтады, екіншісінде – «ықтимал» тарихи шындықты ығыстырады» (Языки культуры, 1997:430-431).

Парсы тіліндегі жазба деректерде оқиғалар барысы шынайы тарихи мәліметтер желісімен жүріп отырады. Кейбір белгілі тұлға немесе қызықты оқиғаның дерегін беру кезінде парсы тілдес авторлардың көркем сөзбен, яғни өлең сөзбен жеткізетін тұстары да болады. Алайда мұнда оқиға шынайы тарихи деректер негізінде өрбіп отыратындықтан да, көркем сөзбен бейнеленген «образдар» мен «сюжеттер» желісінде шынайы тарихи мәліметтер «жоғалып» кетпейді, қайта оқырманын одан әрі тарта түсетіні анық. Себебі ханның не ел билеушісінің тікелей тапсырмасымен жазылып жатқан тарихи еңбекте әсірелеу болғанымен де, ойдан шығарылған «жасанды» оқиғаға көп орын беріле қоймайды. Мысалы, Низам әд-Дин Шаһи өзінің «Зафарнама» атты еңбегін жазуға кіріскенде Әмір Темір оған: «Осы тәрізде жазылған, теңеу және әсірелеулермен безелген кітаптарда көзделген мақсаттар ортада жоғалып кетеді. Оны сөздің мәнісін ұғатындардың біреуі ғана айтар ойды ұқса, қалған оны, тіпті жүзі оның мазмұнын білуден мақұрым қалады. Сол себепті оның пайдасы баршаға бірдей бола бермейді», – деген (Шаһи Низамиддин, 1996:23).

Әмір Темірдің шексіз салтанаты мен жеңістерін ұлықтау мақсатында жазылған Шаһи Низам әд-Диннің «Зафарнама» еңбегі ханның тікелей ұсынысымен жазылғандығы белгілі. Әмір Темір авторға шынайы тарихи оқиғаларды ғана жазуды тапсырғанымен де, ортағасырларда парсы тілі – «сөз өнерінің тілі» деген жазылмаған қағида қалыптасқандықтан да, еңбекте автор тарапынан әсірелеулердің орын алғанын аңғару қиын емес.

Мұсылман тарихшылары өз еңбектерін жазарда белгілі бір үлгіні ұстанғандығы белгілі. Араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған жазба жәдігерлерде осы дәстүр қатаң сақталған. Туындының басында Аллаға сәна (ұлықтау), пайғамбарға салауат, төрт шәдийарға мадақ айтылып, өз заманының патшасына құрмет көрсетілген (Кейбір тарихи еңбектерде туындының жазылу себебін да ашып көрсеткен). Содан Әлемнің жаратылуы, Адам ата мен Хауа ананың тарихы, алғашқы пайғамбарлар, соңғы пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) мен Хуләфә-и рашидин өмірбаяны, омаядтар, аббасидтер, көне парсы патшалықтары, сасанидтер, ғазнауилер, селжүктер және т.б. мәліметтер беріліп, автордың өз заманына дейінгі негізгі оқиғалар қамтылған. Егер тарихшы XVI-XVII ғасырларда өмір сүрген болса, онда бұл тізімнің қатарына моңғол жорықтары мен хандары, темуридтер мен шайбанидтер, қазақ хандығына қатысты мәліметтер де енген.

Парсы тілінде жазылған тарихи деректерде де осы дәстүр қатаң сақталған. Мысалы, Ғийас әд-Дин ибн Нумам әд-Дин Хусейни Хандемир (1475-1535) өзінің «Тарих-е хәбиб әс-сийәр фи әхбәр әфрәд әл-бәшәр» атты еңбегінде әлемнің жаратылуынан бастап, өзі өмір сүріп отырған дәуірдегі оқиғаларды да қамтуға тырысқан. Оның алғашқы бөлімдерінде, негізінен, «қисса», «сийәр» еңбектерінде кездесетін пайғамбарлар тарихы тізбектеліп берілген. Мысалы:

- Бірінші бөлімнің бірінші естелігі – жаратылыс пен қасиетті пайғамбарлар тарихы;
- Әлемнің жаратылыстары туралы алғашқы естеліктердің басталуы;
- Тіршілік мерекесінде жаратылыстың әшекейге оранып, қуаныштың көзесінен (шарап) ішетінін білдіретін алғашқы сөз;
- Әлемдердің Жаратушысының қалауымен көктер мен жердің жаратылысы туралы баяндау;
- Жан мен Бәни әл-Жанның өмірінің көркемдігі және олардың арасында Ібілістің билігі мен көшбасшылығының баяны...;
- Адам (ғ.с.) баяны;
- Адам мен Хауаның жаратылу жағдайын білдіретін сөз және олардың ұлы жұмақтағы және Ғабра аймағындағы жағдайының қысқаша тарихы
- Адамзат баласының ұрпақтарын шығарып, Ол Хазірет (яғни, Адам ата – Т.Қ.) Хауа ананы басқа әлемге көшіру туралы оқиға;
- Шис (ғ.с.) баяны;
- Ыдырыс (ғ.с.) баяны;

- Ыдырыстың (ғ.с.) көкке көтерілу баяны;
- Адам (ғ.с.) ұрпақтары арасында пұттарға табынудың басталу баяны;
- Парут пен Марут баяны;
- Нұх (ғ.с.) баяны (Хандемир, 1380:15) .

Осында келтірілген мәліметтер, жоғарыда айтып өткеніміздей, діни қиссаларда кездеседі. Араб, парсы, түркі тілдерінде жазылған Ислам тарихына арналған діни-танымдық еңбектерде де осы дәстүр қатаң сақталған. Мысалы, Алтын Орда тұсында хатқа түскен Бурхан әд-Дин Рабғұзидың «Қиссә әр-Рабғұзи» туындысы осы үлгіде жазылған (Бұрхануддин Рабғұзи, 2010). Бұдан Ислам дінін қабылдаған араб және ағам халықтарының тарихи еңбектер құрылымының бір болғанын аңғаруға болады.

Жошы ұлысының тарихына қатысты жазылған деректердің ішінде парсы тілінде хатқа түскен тарихи еңбектердің алар орны ерекше. Жалпы, ортағасырлық Дешті қыпшақ даласына қатысты жазылған жазба жәдігерлердің басым бөлігін осы тілде жазылған еңбектер қамтиды десек те болады. Енді сол жәдігерлердің кейбірін атап өткен орынды болмақ: Минһәж әд-Дин Әбу Омар Оспан бин Сирәж әд-Дин Мұхаммед Жузжанидің 1246-1266 жылдары тақта отырған Үнді сұлтаны Нәсир әд-Дин I Махмұт шаһтың құрметіне жазылған «Нәсири қабаттары» («Тәбәқәт-е Нәсири») атты еңбегі. Бас сауғалап барып, сұлтан сарайында қызмет еткен Жузжанидің бұл еңбегінде Шыңғыс ханның Хорасан өлкесіне жасаған жорықтары кеңінен қамтылған.

Сонымен бірге, Әлә әд-Дин Ата Мәлік Жуейнидің «Әлемді жаулаушының тарихы» («Тарих-е жәһангуша») атты еңбегі де сол дәуірге қатысты негізгі дереккөз болып табылады. Себебі бұл еңбек автордың Қаракорымда тұрған кезінен бастап, Бағдаттың басшысы болған аралықта жазылған. Автор моңғол жорығы өткен жолдарды басып өтіп, көзбен көргендері мен ойға түйгендерінің бәрін қағазға түсіруге тырысқан. Сондықтан да, кейінгі тарихнама жазушылар Жуейнидің бұл туындысына көп сүйенген.

Шәрәф әд-Дин Абдолла ибн Изз әд-Дин Фәдлуллаһ Ширазидің (1264-1334 жж.) «Аймақтарды бөлу және уақытты өткізу кітабы» («Китәб тәжзийәт әл-әмсәр уә тәзжийәт әл-ә'сәр»). Бұл еңбек «Тарих-е уәссаф» деген атпен де белгілі. Себебі ол сарай суретшісі болғандықтан да, «Уәссаф әл-хәзрәт» деп танылған. Рашид әд-Диннің қарамағында жұмыс жасап, Жуейнидің еңбегін жалғастырған.

Сондай-ақ, Хәмдаллаһ ибн Әби Бәкір ибн Ахмет ибн Нәсір Мустәуфи әл-Қазуинидің

жалпы тарихты қамтыған «Таңдамалы тарих» («Тарих-е гузидә») еңбегінің Жошы ұлысының тарихын зерттеп-зерделеуде алар орны ерекше. Хәмдаллаһ Қазуинидің атақты тарихшы Рәшид әд-Диннің сенімді серігі болғаны белгілі.

Сонымен бірге, біз жоғарыда үзінді келтірген, Ғийас әд-Дин ибн Һумам әд-Дин Хусейни Хандемирдің (1475-1535) «Тарих-е хәбиб әс-сийәр фи әхбәр әфрәд әл-бәшәр» атты туындысында да Дешті қыпшақ даласындағы тарихи оқиғалар туралы көп мәлімет қамтылған.

Қазақ даласына қатысты ортағасырлық мәліметтерді қамтыған жәдігерлердің қатарында XV ғасырда Әмір Темірдің тікелей тапсырысымен жазылған Низәм әд-Дин Әбд әл-Уәси Шамидің «Зафарнамасы» мен осы аттас шығарма жазған Шәрәф әд-Дин Әли Йөзидің (?-1454 ж.) еңбегін де атап өткен маңызды.

Анонимдің еңек «Моңғол билеушілерінің шежірелеріне қатысты алтын тізбек» («Му'изз әл-әнсәб фи шәжәрәт салатин моғул»)(1426 хатқа түскен) пен Мұхаммед ибн Сейіт Мұхаммед ибн Әмір Бұрһан әд-Дин Хауанд шаһ ибн Шаһ Кәмәл әд-Дин Махмұт Балхидың 1498 жылы жазған «Пайғамбарлар, билеушілер мен халифалардың өмірбаяндарына қатысты тазалық бағы» («Раузат әс-сафа фи сирәт әл-әнбийә уә әл-мулук уә әл-хуләфә») атты еңбегінде де Жошы ұлысының тарихына қатысты қызықты деректер кездеседі.

Сондай-ақ, 1502-1504 жылдар аралығында өзбек ханы Мұхаммед Шайбанидің (1451-1510 жж.) ханның құрметіне жазылған «Жеңіс кітабының таңдамалы тарихы» («Тәуарих-е гузидә-йи нусратнамә») атты анонимдік еңбекте де Алтын Ордаға қатысты біраз мәліметтер келтірілген.

XIII-XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихына қатысты парсы деректерін қарастырған шығыстанушы-ғалым Ж.Тулибаева парсыша жазылған деректерді хулагулік, тимуридтік, шайбанилық, бабурилық, сефевидтік, аштарханидтік, маңғытайлық және қоқандық деп жіктеген (Тулибаева, 2009:5). Баяндау деректер (нарративные источники) түріне жататын хулагулік деректердегі оқиғалар желісі тарихи шежіре бойынша берілгеніне, сондай-ақ, материалдың берілуіне сәйкес хулагуидтердің тарихи шежіресін жалпы адамзаттық тарихтар тобына жатқызуға болатынына назар аударған ғалым: «Тарихи шығарма, әдетте, үш компоненттен тұрды: кіріспе, негізгі мәтін және қорытынды. Жалпы тарихтағы баяндау жазбалары, әдетте, бірнеше томнан тұрды (мужәлләд), томдар үлкен тарауларға (баб, ма-

қала) немесе бөлімдерге (қисм, дәфтәр) бөлінді, олар өз кезегінде бөлімшелер (фәсл, мәқсад, табақа) және әңгімелерге (дастан) бөлінді. Шығармалардың жекелеген томдары көбінесе жеке атауына ие болды. Жалпы тарих бойынша шығарманың жарқын үлгісі – «Жәм' әт-тауарих» еңбегі. Шығарманың бірінші томының атауы «Тарих-и мубарак-и Газани», үшінші томы «Жәм' әт-тауарих», бұл том «Сурәт-и әкалим уә мәсәлик-и мәмәлик» деген атпен де белгілі, – деп жазды (Тулибаева, 2009:6).

Расында да, парсы тілінде жазылған деректердің жекелеген томдарын былай қойғанда, кейбір жәдігерлердің атауы екі түрлі кездесетінін де баса айтқан жөн. Мысалы, 1413-1414 жылдары жазылған Муин әд-Дин Натанзидің «Мунтахаб әт-тәуарихи Муини» («Муинидің таңдамалы жылнамасы») атты туындысы «Аноним Искандара» деген атпен де белгілі. Сондай-ақ, біз жоғарыда атап өткен, Шәрәф әд-Дин Ширазидің (1264-1334 жж.) «Китәб тәжзийәт әл-әмсәр уә тәжзийәт әл-ә'сәр» («Аймақтарды бөлу және уақытты өткізу кітабы») атты еңбегі ел ішіне «Тарих-е уәссаф» деген атпен де тараған.

Парсы тілінде жазылған негізгі тарихи еңбектердің бірі – Рашид әд-Дин Фадлаллаһ ибн Имәдәд-ДәуләӘбиәл-Хәйрәл-Һамаданидің «Тарихтар (жылнамалар) жиынтығы» («Жәми' әт-тәуарих»). Бұл еңбекке кейінгі тарихшылардың біразы жүгінген. Сондай-ақ, Жуйеини, Шәрәф әд-Дин Ширази секілді тарихшылар Рашид әд-Диннің қарамағында жұмыс жасаған.

«Тарихтар (жылнамалар) жиынтығы» бөлім, дастан, хикая сияқты бірнеше үлкен және кіші бөліктерден тұрады. Автор ішкі бөліктерді бөлгенде тарихи деректер мен оқиғалар желісін шатастырмастан, оқырманның түсінуіне жеңіл етіп беруге тырысқан. Мысалы, «Шыңғыс ханның ұлы Жошы хан дастаны және ол үш бөлімде» деп былайша таратып жазған:

«Қисм-е әууәл. Дәр тәқрир нәсәб-е у вә зикр-е хәуатин вә несәрон вә несәрзадәгаон-е у ке та гойәт уәқт муншә'б гәштеәнд вә сурәт-е у вә жәдвәл-е шә'б-е фәрзәндон вә фәрзәндодә-гон-е у.

Қисм-е доввом. Дәр тарих вә хикойот-е зәмон-е подшоһи-е у вә сурәт-е тәхт вә хәуатин вә шәһзодогон вә әмро дәр холәт-е жулус-е у вә зекр-е йайлақ вә қишлақ-е у вә бә'зи жәнһо ке кәрде ө фәтхһо ке муйәссәр шодә вә миқдор-е зәмон-е дәуләт-е у.

Қисм-е севвом. Дәр сир-е уәхлоқ-е пәсәндиде-е у вә әхвол вә хикойот-е мутәффәрриқ вә мәсәлһо вә пилигһо вә хукһо-е нуку ке гофте вә фәрмуде

өз онче дәр ду қисм собиқ дохил нәгәште вә мутәфәрриқ вә номурәттәб өз һәр китоб вә һәркес мә'лум шодә» (Рашид әд-Дин, 1398:707).

«Бірінші бөлім. Біраз уақы өткеніне қарамастан оның тегінің, әйелдерінің, ұлдарының, немерелерінің баяндалуы және ұлдары мен ұрпақтарының шежіре кестесінің берілуі.

Екінші бөлім. Оның патшалық заманының хикаялары мен тарихы. Оның әйелдерінің, шаһзадалары мен әмірлерінің таққа отырған кезіндегі бейнесі, оның жайлауы мен қыстағының көрінісі, сондай-ақ, оның заманындағы кейбір соғыстар мен оның қол жеткізген жеңістері туралы.

Үшінші бөлім. Оның тұрмыс-салты және мақтауға тұрарлық ахлақы және алғашқы екі бөлімде қамтылмаған әр кітапта немесе ел аузында жүйесіз айтылып жүрген оның жарлықтары мен сөздерінің, жақсы үкімдерінен үзінділер мен мысалдар хақында».

Рашид әд-Дин Жошы туралы мәліметтерді берерден бұрын ішкі бөлімдерін осылай жіктеп алған. Сондықтан да, «Жошы хан туралы дастанының» бірінше бөлімінде Жошының ұрпақтары мен олардың шежіресі берілсе, екінші бөлімде оның салтанаты мен жеңістері туралы айтылады. Ал, үшінші бөлімде жекелеген кітаптар мен ел аузында жүйесіз айтылып жүрген мәліметтерді жүйелеп, қайта түзіп шыққанына тоқталған.

Жалпы, Жошы ұлысының исламдануы туралы сөз қозғалғанда, Берке мен Өзбек хандардың Исламды қабылдап, соңғы дінді ұлыстағы негізгі дін етіп жариялағаны туралы айтылады. Жошы ханның исламды қабылдағаны туралы анық дерек кездеспесе де, оның исламға бүйрегі бұрып тұрғаны туралы парсы тарихшысы Әбу Омар Оспан бин Сирәж әд-Дин Мұхаммед Жузжани өзінің «Нәсири қабаттары» («Тәбәқәт-е Нәсири») атты еңбегінде: «Анасы Берке ханды дүниеге әкелгенде, оның әкесі (Жошы): «Мен бұл ұлды мұсылман етемін, оған мұсылман сүтанасын табыңыздар, ол кіндігін мұсылманша кессін және мұсылман сүтін ішкізсін, өйткені менің ұлым мұсылман болады. Осы жарлыққа сәйкес оның сүтанасы кіндігін мұсылманша қиып, ол (Берке) мұсылманның сүтін емді. Оның тәлімгерлік мерзімі аяқталғаннан кейін бірнеше мұсылман имамды жиып, олардың ішінен біреуін оны (Беркені) Құранға үйрету үшін таңдады», – деген дерек қалдырған (Сборник материалов, 1941:16). Рашид әд-Диннің жазбаларында бұл туралы мәлімет келтірілмегенімен де, автор Жошының бір баласының аты аты Мұхаммед

болғандығын жазады:

«Песәр-е йоздәһом-е Жучи хан: Мухәммәд. У ро Бура низ гофтәәнд вә һич фәрзәнд нәдоште әст» (Рашид әд-Дин, 1398:707).

«Жошы ханның он бірінші ұлы – Мұхаммед. Оны тағы Бура деп те атайтын. Оның мүлдем балалары болмады».

Осы жоғарыда келтірілген деректерден Жошы ханның Исламды қабылдамағанымен де, оның соңғы дінге бүйрегі бұрып тұрғанын аңғаруға болады.

Жошы ханның өлімі туралы да ғылымда ортақ пікір қалыптаспаған. Оның өлімінің себебін кейбір ғалымдар Жошының Үргеніш шайқасында сырқаттанып, соның салдарынан қайтыс болғандығын айтса, келесі ғалымдар оның Шыңғыс хан жіберген жендеттердің қолынан қаза болғанын алға тартқан. Жошының өлімін оның аң аулап жүріп алған жарақатынан қайтыс болғанын алға тартатын ғалымдар да бар. Соңғы нұсқаны ұстанатындар ел арасына тараған «Ақсақ құлан» күйінің тарихымен байланыстырады. Рашид әд-Дин Жошының өлімі туралы былай деп жазады:

«Дәр исно-е он хол хәбәр вәқи'-е Жучи порсид. Дәр сол-е ... вә Чингиз хан өз он мә'ни-е 'әзим гәмгин вә делтәнг шод; вә тәфәххус кәрде сохән-е он шәхс-е мәңқутәй дуруг бирун омәд вә мухәққиқ шод ке Жучи дәр он вәқт беймор буде вә бе шекоргоһ нә. Он шәхс ро тәләб дошт та бе йаса рәсонәд. У ро нәйофтәнд» (Рашид әд-Дин, 1398:734).

«Соның негізінде Жошы туралы хабарды сұрады. Сол кезде ... жылы Шыңғыс қайғылы хабарды есітіп, жүрегі езілді. Сонда ана маңғұтайдың өтірік айтқаны, Жошының ол уақытта ауырып жатқаны, аңға шықпағаны нақтылау барысында белгілі болды. Ол (Шыңғыс) (өтірік айтқан) сол адамды йасакқа тартпақшы болды. (Бірақ) оны таппады».

Рашид әд-Диннің бұл жазбасынан Жошының Үргенішке жасалған жорықтан жарақаттанып, содан қайтыс болғанын аңғаруға болады. Алайда, басқа да деректерді салыстыру нәтижесінде ғана тарихи ақиқат нақтыланатыны анық.

XIV ғасырда Фазан ханның тапсырысымен жазылған Рашид әд-Диннің «Тарихтар (жылнамалар) жиынтығында» Шыңғыс әулетінің билігі мен Жошы хан ұрпақтары туралы біраз деректер сақталған. Бұл тарихи жәдігер Жошы ұлысының қарсыласы хулагулік әулеттің ықпалымен жазылғанымен де, мұндағы кейбір деректердің Дешті қыпшақ даласында бой көтерген Алтын

Орда тарихын зерттеуде негізгі деректер ретінде қолданылатынын баса айтқан орынды болмақ.

Қорытынды

Жошы ұлысының тарихына қатысты жазба деректердің араб, парсы, түркі, латын, қытай тілдерінде жазылғандығы белгілі. Осылардың ішінде парсы тілінде жазылған тарихи еңбектердің алатын орны ерекше. Шыңғыс ханның ұлдары мен ұрпақтарының (Хулагу, Шағатай, Шайбани және т.б.) билігі тұсында жазылған тарихи жәдігерлерде Алтын Орда тарихына қатысты құнды деректер сақталған. Солардың қатарында Рашид әд-Дин Һамадани, Ғийас әд-Дин Хусейни (Хандемир), Мұхаммед Жузжани, Әлә әд-Дин Ата Мәлік Жуейни, Муин әд-Дин Натанзи, Шәрәф әд-Дин Фәдлуллаһ Ширази, Низәм әд-Дин Әбд әл-Уәси Шами, Шәрәф әд-Дин Әли Йәзди, Кәмәл әд-Дин Махмұт Балхи секілді авторлардың парсы тілдерінде жазылған еңбектерінде сол дәуірдің тарихи оқиғалары кеңінен қамтылған. Бұлардан бөлек авторлары белгісіз анонимдік туындылар да бар. Сондай-ақ, ортағасырларда жазылғанымен де, біздің заманымызға дейін жетпеген қолжазбалар да қаншама. Өкінішке орай, басқа тілдерді айтпағанның өзінде, парсыша жазылған тарихи деректерді түпнұсқадан оқып, пайдаланатын маман-

дар қатары сирек. Кәсіби тарихшылар зерттеудің әдіс-тәсілдерін білгенімен де, парсы тіліндегі қолжазбалық мәтіндерге тікелей ене алмайтыны бар. Сондықтан да, ортағасырларда жазылған тарихи деректерді парсы тілінен қазақшаға аударудың қажеттілігі туындайды.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «История Казахстана в персидских источниках» атты бес томдық еңбекте Қазақстан тарихына қатысты жазылған парсы деректерінен үзінділер берілген (Истрия Казахстана, 2005-2007). Екі жыл бойына орындалған бұл бес томдықтың алғашқы үш томында Жамал Қаршының «Мулақат бис-сурах», Мұхаммед Әминнің «Мәжмә' әл-әнсәб уәл-әшжәр», анонимдік «Му'из әл-әнсәб» туындылары толық берілсе, қалған екі томында парсы деректерінен жасалған үзінді аудармалар ғана қамтылған. Бұл үзінділердің қазақ халқының тарихын тұтастай зерттеушілердің сұранысын толық қанағаттандырмасы анық. Сондықтан да, парсы тілінде жазылған жазба деректерді қазақ тіліне аударып, ғылыми айналымға түсірудің қажеттілігі артып келеді. Қазақшаға аударылған парсы деректерін қазақ халық ауыз әдебиеті мен жазба мұраларының қатарынан саналатын поэтикалық әңгімелер мен тарихи дастандармен салыстыра отырып, Жошы ұлысының шынайы тарихын зерттеп-зерделеудің маңызы жоғары дер едік.

Әдебиеттер

- Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники), Ташкент: Фан, 1985. – 262 с.
- Бұрхануддан Рабғұзи. Пайғамбарлар тарихы. Алматы: Таймс, 2008. – 420 б.
- Вохидов Ш. Куқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). Тошкент: Akademnashr, 2010. – 320б.
- История Казахстана в прсидских источниках. 5 том. Алматы: Дайк-Пресс, 2005-2007. – 410-621 сс.
- История татар с древнейших времен. В семи томах. Т.3. Улус Джучи (Золотай Орда). XIII-середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2009. – 1115 с.
- Михайлов А.В. Языки культуры. Москва: Языки русской культуры, 1997. – 912 с.
- Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века. Туркестан: Туран, 2004. – 291 б.
- Рашид ад-Дин Фазлуллах Хамадани. Жамиғ ат-тауарих. 1-5 том. Астана: Халықаралық түркі академиясы, 2018. – 596 б.
- Рашид әд-Дин Фәзлуллаһ Хәмәдонӣ. Жәми' әт-тауарих. Тегран: Мирос-е мәктуб, 1398. – 1008 с.
- Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечение из персидских сочинений собранные В.Г.Тизенгаузеном. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1941. – 310 с.
- Тулибаева М.Ж. Письменные памятники по истории Казахстана XIII-XIX вв. Астана, 2009. – 237с.
- Хандемир Ғийас әд-Дин ибн Һумам әд-Дин Хусейни. Тарих-е хәбиб әс-сийәр фи әхбәр әфрәд әл-бәшәр. Тегран: Хәййам, 1380 – 640 с.
- Шомий Низомиддин. Зафарнома. (Форс тилидан ўгирувчи Ю. Ҳақимжонов). Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 310 б.

References

- Ahmedov B.A. (1985). Istoriko-geograficheskaya literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismennye pamyatniki). Tashkent: Fan. – 262 s.

- Burhanuddin Rabguzi. (2008). Paygambarlar tarixi. Almaty: Tayms. – 420 b.
- Vohidov SCH. (2010). Quqon honligida tarihnavislik (genezisi, funkciyalari, namoyandalari, asarlari). Toshkent: Akademiashr. – 320b.
- Istoriya Kazahstana v pridskih istochnikah. (2005-2007). 5 tom. Almaty: Dayk-Press, – 410-621 ss.
- Istoriya tatar s drevneyschih vremen. (2009). V semi tomah. T.3. Ulus Djuchi (Zolotay Orda). HIII-seredina HV v. Kazan: Institut istorii im. SCH.Mardjani AN RT. – 1115 s.
- Mihaylov A.V. (1997). YAzyki kultury. Moskva: YAzyki russkoy kultury. – 912 s.
- Nadjip E.N. (2004). Kultura i tyurkoyazychnaya literatura mamlyukskogo Egipta HIV veka. Turkestan: Turan. – 291 b.
- Raschid ad-Din Fazlullah Hamadani. (2018). Jamig at-tauarih. 1-5 tom. Astana: Halyqaralyq turki akademiyasy. – 596 b.
- Raschid ad-Din Fazlullah Hamadani. (1398). Jami' at-tauarih. Tehran: Miros-e maktub, – 1008 s.
- Sbornik materialov odnosyachih sya k istorii Zolotoy Ordy. (1941). Izvlechenie iz persidskih sochineniy sobrannye V.G.Tizen-gauzenom. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. – 310 s.
- Tulibaeva M.J. (2009). Pismennye pamyatniki po istorii Kazahstana HIII-HIH vv. Astana. – 237s.
- Handemir Giyas ad-Din ibn Humam ad-Din Huseyni. (1380). Tarih-e habib as-siyar fi ahbar afrad al-baschar. Tehran: Hayyam. – 640 s.
- Shomiy Nizomiddin. (1996). Zafarnoma. (Fors tilidan y'giruvchi YU. □akimjonov).-Toshkent: Uzbekiston. – 310 b.